

สังคมไทย (ไม่) เรียนรู้อะไรบ้าง

สังคมแห่งบทเรียน

ทุกครั้งหลังเหตุการณ์สะเทือนขวัญ สังคมไทยมักเข้าสู่พิธีกรรมแบบหนึ่งอย่างรวดเร็ว พื้นที่ข่าวเต็มไปด้วยการสัมภาษณ์ การค้นหาสาเหตุ การแสดงความเสียใจ การประกาศเยียวยา และการให้คำมั่นว่าจะนำเหตุการณ์ครั้งนี้ไปเป็นบทเรียน คำว่าบทเรียนปรากฏขึ้นอย่างสม่ำเสมอ ราวกับเป็นสูตรสำเร็จทางสังคมสำหรับการจัดการความสูญเสีย ไม่ว่าจะเป็นอุบัติเหตุบนท้องถนน ไฟไหม้โรงงานเคมี อาคารถล่ม เหตุกราดยิงในที่โรงเรียนหรือห้างสรรพสินค้า หรือแม้แต่เหตุการณ์ล่าสุดอย่างรถไฟชนรถเมล์ เพราะสิ่งตามมาหลังเกิดเหตุการณ์เหล่านี้คือการถอดบทเรียนราวกับเป็นแบบแผนที่คล้ายคลึงกันอย่างน่าประหลาด

ความน่าสนใจอยู่ตรงที่คำว่าบทเรียน มักถูกใช้ในความหมายถึงสิ่งที่มีคุณค่าในตัวเอง ราวกับเพียงแค่คนในสังคมประกาศว่าจะเรียนรู้ ความเปลี่ยนแปลงก็จะเกิดขึ้นโดยอัตโนมัติ แต่หากมองย้อนกลับไปอย่างตรงไปตรงมา ประเทศไทยอาจเป็นหนึ่งในสังคมที่มีบทเรียนจำนวนมากอย่างผิดปกติ เพราะทุกปีมีเหตุการณ์ใหม่ ทุกเหตุการณ์ใหม่มีข้อสรุปใหม่ และทุกข้อสรุปใหม่ต่างอธิบายว่าต้องมีมาตรการป้องกันไม่ให้เกิดขึ้นซ้ำอีก ทว่าหลายปัญหาหากกลับปรากฏให้เห็นในรูปเดิม ๆ แม้จะมีรายละเอียดเปลี่ยนแปลงไปบ้างก็ตาม

สถานการณ์เช่นนี้ทำให้เกิดข้อคิดบางประการคือ หากปัญหาเกิดขึ้นซ้ำ ๆ ภายใต้อสังคมนที่ประกาศตนว่ามีการเรียนรู้อยู่เสมอหลังเกิดเหตุการณ์บางอย่าง ความเป็นไปได้หนึ่งอาจกลายเป็นว่า แทนที่เราจะกล่าวว่าสังคมนั้นไม่ได้เรียนรู้อะไรเลยอย่างที่มักพูดถึงโดยทั่วไป ปัญหาที่แท้จริงอาจอยู่ตรงที่การเรียนรู้เองว่า เราเรียนรู้อะไรจากเหตุการณ์เหล่านี้ และอะไรเป็นสิ่งที่ถูกจดจำในฐานะบทเรียน

การเมืองของบทเรียน

เมื่อเหตุการณ์รุนแรงเกิดขึ้น ความสูญเสียมักไม่ได้เปิดพื้นที่ให้เกิดคำอธิบายทุกแบบอย่างเท่าเทียมกัน ในทางตรงกันข้าม สังคมมักเริ่มสร้างลำดับชั้นของคำอธิบายอย่างรวดเร็ว บางคำอธิบายถูกผลักดันขึ้นมาอยู่แถวหน้าผ่านสื่อและปากคำของผู้มีอำนาจ ในขณะที่อธิบายอื่น ๆ แทบไม่มีพื้นที่ให้ปรากฏเลย สิ่งที่เกิดขึ้นจึงไม่ใช่เพียงการค้นหาสาเหตุของปัญหา แต่ยังเป็น การคัดเลือกว่าสาเหตุประเภทใดควรได้รับการยอมรับในฐานะความจริงของเหตุการณ์

หลังเหตุการณ์รถไฟชนรถเมล์ คำถามที่ปรากฏขึ้นทันทีจำนวนมากมักเคลื่อนที่ไปในทิศทางคล้ายกัน นั่นคือ เจ้าหน้าที่ส่งสัญญาณละเลยหน้าที่หรือไม่ คนขับรถไฟมีใบอนุญาตหรือไม่ มีใครประมาทเลินเล่อหรือใช้สารเสพติดหรือไม่ แน่นอนว่าคำถามในลักษณะนี้ไม่ใช่คำถามที่ผิด เพราะความรับผิดชอบต่อเหตุการณ์เป็นสิ่งจำเป็นต่อกระบวนการสืบสวนต้นสายปลายเหตุและข้อเท็จจริงที่ต้องมีผู้รับผิดชอบ แต่คำถามประเภทนี้มักมีสถานะเหนือคำถามอีกประเภทหนึ่งเสมอ

คำถามอีกประเภทหนึ่งดังกล่าว มักเริ่มต้นจากการไม่มองเหตุการณ์เป็นจุดโดดเดี่ยว แต่มองว่าเหตุการณ์หรืออุบัติเหตุหนึ่ง ๆ เกิดขึ้นภายในภูมิทัศน์ทางสังคมบางอย่าง เช่น เหตุใดจุดตัดที่มีความเสี่ยงเช่นนี้จึงดำรงอยู่ได้ยาวนานในพื้นที่จราจรหนาแน่น เหตุใดเมืองจึงจัดวางระบบรถไฟ รถยนต์ รถเมล์ ให้ผู้คนเคลื่อนย้ายผ่านพื้นที่ซึ่งเป็นจุดตัดเดียวกันภายใต้เงื่อนไขที่อันตราย และเหตุใดความเสี่ยงที่เห็นได้ชัดเจนแบบนี้ถึงไม่ค่อยมีใครตั้งคำถามจนกระทั่งมีความสูญเสียปรากฏขึ้น

แมร์รี ดักลาส (Marry Douglas) (1992) เสนอว่า ปัญหาทางสังคมเป็นสิ่งที่ถูกประกอบสร้างผ่านกระบวนการนิยามและการจัดประเภทด้วย ปัญหาในตัวของมันเองจึงไม่ใช่ข้อเท็จจริงล้วน ๆ เมื่อมีเหตุการณ์บางอย่างเกิดขึ้น สังคมไม่ได้เพียงค้นพบว่าอะไรคือปัญหา แต่ยังสร้างข้อตกลงร่วมกันว่าจะอะไรควรถูกมองว่าเป็นปัญหา และเมื่อสาเหตุถูกกำหนดขึ้นแล้ว แนวทางการแก้ไขก็มักจะถูกกำหนดตามสาเหตุที่ถูกระบุตามไปด้วย เช่น หากสังคมเชื่อว่าเหตุการณ์รถไฟชนรถเมล์เกิดจากข้อบกพร่องโดยประมาทของคนขับรถ วิธีแก้ไขย่อมมุ่งไปที่การทำโทษเป็นเยี่ยงอย่าง เพิ่มมาตรการลงโทษให้หนักขึ้น หรือเพิ่มความเข้มงวดในการอบรมและปฏิบัติงานให้มากขึ้น หากสังคมเชื่อว่าเหตุการณ์เกิดจากความผิดพลาดของเจ้าหน้าที่ส่งสัญญาณ วิธีแก้ไขก็อาจกลายเป็นการลงโทษหรือดำเนินคดีกับผู้เกี่ยวข้องตามกฎหมาย แต่หากปัญหาถูกมองว่าเกี่ยวข้องกับการออกแบบเมือง การจัดวางโครงสร้างพื้นฐาน หรือวัฒนธรรมการบริหารความเสี่ยง คำถามก็จะเคลื่อนออกจากตัวบุคคลไปสู่ระบบที่ใหญ่กว่า

ประเด็นสำคัญในนี้จึงไม่ได้อยู่ที่ว่า คำอธิบายใดจริงหรือเท็จมากกว่า แต่อยู่ที่ว่าคำอธิบายบางชุดมีอำนาจมากพอที่จะทำให้คำอธิบายแบบอื่นจมลง เพราะทันทีที่สังคมชี้ตัวผู้กระทำผิดในระดับเหตุการณ์ได้ ผู้คนมักรู้สึกว่าได้คำตอบแล้ว และเมื่อคำตอบเกิดขึ้นเร็วเกินไป บางครั้งคำถามที่ยากที่สุดก็หายไปพร้อมกัน

การทำให้ความผิดพลาดกลายเป็นเรื่องปกติ

สิ่งที่เกิดขึ้นเมื่อคำอธิบายบางแบบได้รับการนำเสนอบ่อย ๆ คือการจำกัดวิธมองปัญหา และหากการจำกัดการมองปัญหาที่ว่านี้เกิดขึ้นต่อเนื่องเป็นเวลานาน มุมมองเหล่านั้นก็จะเริ่มจัดระเบียบการรับรู้ของผู้คนอย่างเงียบ ๆ และทำให้สิ่งที่เคยสร้างความตกใจค่อย ๆ สูญเสียความสามารถในการทำให้ผู้คนรู้สึกผิดปกติในระดับภูมิทัศน์ทางสังคม

ความเปลี่ยนแปลงนี้มักเกิดขึ้นอย่างช้า ๆ และแทบมองไม่เห็น ไม่มีช่วงเวลาชัดเจนว่าสังคมเริ่มยอมรับความเสี่ยงตั้งแต่เมื่อใด แต่ผู้คนจะค่อย ๆ เรียนรู้ผ่านการใช้ชีวิตประจำวัน เช่น เราทราบว่าบางจุดบนถนนไม่ควรขับเร็ว รถบางประเภทควรเว้นระยะห่าง จุดตัดบางแห่งบนถนนต้องระวังเป็นพิเศษ หากฝนตกหนักต้องเผื่อเวลาเดินทางเพิ่ม หรือแม้แต่ในบางสถานการณ์ เรามักต้องพึงระวังมากกว่าพึงระบบ

ความรู้เหล่านี้มีลักษณะที่น่าแปลกประหลาด เพราะมันไม่ใช่ความรู้ที่ถูกสอนกันอย่างเป็นทางการในระบบการศึกษา ผู้คนไม่ได้เรียนจากคู่มือหรือตำรา แต่เรียนรู้จากจากหลักสูตรการใช้

ชีวิตภายใต้สภาวะแวดล้อมหรือเงื่อนไขบางอย่าง ผ่านการสั่งสมประสบการณ์ ความทรงจำ ข่าวดูอุบัติเหตุ และการบอกเล่าระหว่างกัน จนกลายเป็นสามัญสำนึกเกี่ยวกับการใช้ชีวิตในสังคมหนึ่ง

ดักลาส (1992) เสนอว่า ความเสี่ยง (risk) ไม่ได้เป็นเพียงสิ่งที่มีอยู่ในโลกภายนอกหรือโลกทางกายภาพ โลกทางความคิดซึ่งเกี่ยวข้องกับวิธีการที่สังคมจัดประเภทและให้ความหมายแก่สิ่งต่าง ๆ เองก็มีบทบาทในการกำหนดมุมมองและการจัดการกับความเสี่ยง ความเสี่ยงบางอย่างอาจถูกมองว่าเป็นเรื่องร้ายแรง ในขณะที่ความเสี่ยงอีกจำนวนมากสามารถดำรงอยู่ได้โดยไม่สร้างความรู้สึกผิดปกติ แต่สิ่งที่น่าสนใจคือ สังคมไทยดูเหมือนจะมีความสามารถระดับสูงมาก ในการดูดซับความผิดปกติเข้าสู่ชีวิตประจำวัน อุบัติเหตุขนาดใหญ่อาจสร้างความตกใจได้ในช่วงแรก แต่เมื่อเวลาผ่านไป ผู้คนมักเริ่มจัดวางเหตุการณ์นั้นลงในหมวดหมู่ของการจัดการที่คุ้นเคย เช่น “ต้องระวังให้มากขึ้น” “สังคมไทยก็เป็นแบบนี้” หรือ “ไม่มีอะไรสมบูรณ์แบบ” ประโยคเหล่านี้แม้จะไม่ได้มีเจตนาเป็นโทษ แต่นัยเบื้องหลังของคำเหล่านี้เองก็กำลังเปลี่ยนแปลงปัญหาเชิงโครงสร้างให้กลายเป็นเงื่อนไขธรรมชาติของการมีชีวิตอยู่ นั่นคือการทำให้ความเสี่ยงจำนวนมากถูกมองว่าเป็นสิ่งที่ควรหายไปลดลง และเริ่มถูกมองว่าเป็นสิ่งที่ต้องเรียนรู้ที่จะอยู่ร่วมกับมันมากขึ้น

อย่างไรก็ตาม สิ่งที่น่ากังวลไม่ได้อยู่ที่ว่าสังคมไทยขาดความสามารถในการปรับตัวในทางตรงกันข้าม สังคมไทยเองอาจปรับตัวเก่งมากเกินไปเสียด้วยซ้ำ เพราะเมื่อความสามารถในการปรับตัวสูงขึ้นเรื่อย ๆ ความจำเป็นในการเปลี่ยนแปลงระบบอาจค่อย ๆ ลดลงโดยที่ไม่มีใครสังเกตเห็น

เราไม่ได้เรียนรู้เพื่อป้องกัน แต่เรียนรู้เพื่ออยู่รอด

เมื่อความเสี่ยงกลายเป็นส่วนหนึ่งของชีวิตประจำวัน ผู้คนย่อมไม่สามารถใช้ชีวิตอยู่ท่ามกลางความไม่แน่นอนได้โดยปราศจากการปรับตัว ความเสี่ยงจำนวนมากกลายเป็นพื้นหลังของชีวิตประจำวันจนผู้คนต้องเรียนรู้วิธีอยู่กับมัน (Beck, 1992) สิ่งที่เกิดขึ้นตามมาจึงเป็นการผลิตองค์ความรู้รูปแบบหนึ่งขึ้นมาอย่างต่อเนื่อง เป็นความรู้ที่เกิดจากการเฝ้าสังเกต ทดลองจดจำ และส่งต่อกันในชีวิตประจำวัน เพื่อให้ผู้คนสามารถเคลื่อนผ่านสังคมที่มีความไม่แน่นอนได้อย่างปลอดภัย เท่าที่มีการส่งต่อกันมา

ความรู้ประเภทนี้ปรากฏทั่วไปในชีวิตประจำวันของคนไทย เช่น หลายคนรู้ว่าควรหลีกเลี่ยงเส้นทางใดในชั่วโมงเร่งด่วน รู้ว่าต้องชะลอรถตรงจุดใด รู้ว่าต้องระวังรถประเภทไหน หรือรู้ว่าเมื่อเผชิญสถานการณ์บางอย่างไม่ควรเชื่อบบบเตือนภัยเพียงอย่างเดียว แต่ควรสังเกตสิ่งแวดล้อมรอบตัวควบคู่กันไป อย่างไรก็ตาม สิ่งที่น่าสนใจคือ ความรู้เหล่านี้จำนวนมากไม่ได้เกิดจากความมีประสิทธิภาพของระบบที่รองรับชีวิตผู้คน หากแต่เกิดจากการชดเชยข้อจำกัดของระบบเอง ผู้คนกำลังพัฒนาเทคนิคและภูมิปัญญาในการลดความเสี่ยงที่ตนเองต้องเผชิญ ดังเช่นที่กลุ่มคนที่ใช้ชีวิตท่ามกลางความไม่มั่นคงมักสร้างชุดความรู้เฉพาะขึ้นมาเพื่อรับมือกับ

เงื่อนไขดังกล่าว ความรู้เช่นนี้มีความละเอียดและทรงพลัง เพราะเกิดจากประสบการณ์จริงของการดำรงชีวิต แต่รับมือหรือหลบเลี่ยงได้เฉพาะความไม่มั่นคงที่รู้จักเท่านั้น

ในอีกด้านหนึ่ง ความรู้เพื่อเอาตัวรอดดังกล่าวก็มีด้านที่ย้อนแย้งอยู่ในตัวมันเอง กล่าวคือ ยิ่งประชาชนสามารถรับมือกับข้อบกพร่องของระบบได้มากเท่าใด ระบบก็ยังสามารถดำรงอยู่โดยไม่ต้องเปลี่ยนแปลงมากขึ้นเท่านั้น เมื่อผู้คนรู้ว่าต้องระวังตรงไหน รู้ว่าต้องเผื่อเวลาเท่าไร หรือรู้ว่าต้องป้องกันตัวอย่างไร ภาระในการจัดการความเสี่ยงจะค่อย ๆ เคลื่อนออกจากโครงสร้างสาธารณะไปอยู่บนบ่าของปัจเจกบุคคลอย่างเงียบ ๆ ผลที่เกิดขึ้นจึงกลายเป็นการที่สังคมเริ่มให้คุณค่ากับความสามารถในการเอาตัวรอด มากกว่าความสามารถในการทำให้ผู้คนไม่จำเป็นต้องเอาตัวรอด

บุคคลที่ปรับตัวเก่งมักได้รับคำชื่นชม คนที่รู้ทางลัดมักถูกมองว่าฉลาด คนที่หลบเลี่ยงอันตรายได้เก่งมักถูกมองว่าเป็นผู้มีประสบการณ์ คนที่สามารถจัดการกับความไม่แน่นอนได้ถูกมองว่าใช้ชีวิตเป็น ทว่าคำชื่นชมเหล่านี้กำลังซ่อนคำถามสำคัญบางอย่างเอาไว้ เพราะไม่มีใครถามต่อว่า เหตุใดผู้คนจึงต้องสะสมทักษะเพื่อหลบหลีกความเสี่ยงมากมายขนาดนี้มาตั้งแต่แรก

หลายสังคมมักสอนให้ประชาชนเรียนรู้วิธีที่จะใช้ระบบอย่างมีประสิทธิภาพ แต่ในสังคมที่ความผิดปกติกลายเป็นส่วนหนึ่งของชีวิต ผู้คนอาจกำลังเรียนรู้อีกอย่างหนึ่งอยู่ นั่นคือการมีชีวิตรอดจากระบบ และบางทีนี่อาจเป็นหนึ่งในบทเรียนที่ใหญ่ที่สุดที่เหตุการณ์รถไฟชนรถเมล์ย่านเตื่อนเรา เพราะสิ่งที่ถูกเปิดเผยอาจไม่ได้มีเพียงความผิดพลาดของเหตุการณ์หนึ่งเหตุการณ์ แต่เป็นการเปิดให้เห็นว่า ผู้คนจำนวนมากกำลังแบกต้นทุนของความไม่สมบูรณ์ของระบบเอาไว้ในชีวิตประจำวันมาโดยตลอด เพียงแต่เราไม่เคยมองเห็นต้นทุนนั้น

ความทรงจำระยะสั้นกับความเคยชินระยะยาว

เมื่อมีเหตุการณ์ใหญ่ ๆ เกิดขึ้น สังคมไทยมักมีช่วงเวลาที่เต็มไปด้วยความเข้มข้นทางอารมณ์ ความเศร้า ความโกรธ ความตกใจ และความต้องการคำตอบ กล่าวได้ว่าช่วงเวลาดังกล่าวเป็นช่วงเวลาพิเศษที่กระตุ้นให้ทำให้สิ่งที่เคยซ่อนอยู่ใต้ชีวิตประจำวันถูกเปิดเผยขึ้นชั่วคราว ผู้คนเริ่มมองเห็นความเปราะบางของระบบ เริ่มถามคำถามที่ปกติไม่ค่อยถูกถาม และเริ่มตระหนักว่า สิ่งที่เคยดูธรรมดาอาจเป็นปัญหาที่แอบซ่อนอยู่มาช้านาน

แต่ความเข้มข้นเหล่านี้มักมีอายุสั้น เมื่อเวลาผ่านไป ข่าวใหม่เข้ามาแทนที่ ข่าวเดิมค่อย ๆ หายไปจากพื้นที่สาธารณะ ความโกรธลดระดับลง ความรู้สึกจำเป็นเร่งด่วนจืดจางไป และสังคมเองก็ค่อย ๆ กลับเข้าสู่จังหวะชีวิตเดิม กระบวนการเช่นนี้เกิดขึ้นเพราะมนุษย์ไม่สามารถดำรงชีวิตอยู่ภายใต้ภาวะวิกฤตตลอดเวลาได้ ชีวิตจำเป็นต้องเคลื่อนต่อไป แต่ในระดับของสังคมที่ใหญ่กว่าปัจเจก การที่ปัญหาบางอย่างเกิดขึ้นพร้อมกับการกลับคืนสู่ภาวะปกติ นั้น หมายถึง การที่รูปแบบความสัมพันธ์ในภูมิภาคยังคงเดิม วิธีคิดไม่ต่างไปจากเดิม และเงื่อนไขเดิม ๆ ที่ทำให้ปัญหาเกิดขึ้นตั้งแต่แรกไม่เกิดความเปลี่ยนแปลง

เหตุการณ์รถไฟชนรถเมล์ในแ่งนี้จึงอาจมีความสำคัญมากกว่าตัวอุบัติเหตุเอง เพราะมันทำหน้าที่เปิดรอยแยกเล็ก ๆ ในความคุ้นชินของชีวิตประจำวัน ชั่วขณะหนึ่ง ผู้คนอาจมองเห็นว่า ความเสี่ยงที่รายล้อมตนเองไม่ได้เป็นกฎธรรมชาติของโลก แต่เป็นสิ่งที่ถูกจัดวางขึ้นผ่านการตัดสินใจของมนุษย์ นโยบาย การออกแบบเมือง การลำดับความสำคัญของรัฐ และการที่สังคมเลือกจะอดทนอยู่กับมัน คำถามสำคัญจึงอาจไม่ได้อยู่ที่ว่า เราจะจดจำเหตุการณ์นี้ได้ยาวนานเพียงใด เพราะสังคมไทยไม่เคยลืมทุกอย่างเสียทีเดียว เราสามารถจดจำชื่อเหตุการณ์ ภาพข่าว และความสูญเสียได้ในระดับหนึ่ง แต่สิ่งที่ควรถูกถามมากกว่าคือ เราจะจดจำอะไรจากเหตุการณ์ โดยไม่ให้เหตุการณ์ที่ถูกจดจำมาก่อนกลายเป็นการไล่ลำดับบทเรียน และทำให้เหตุการณ์นี้กลายเป็นอีกหนึ่งลำดับในบทเรียนต่อไป

หากสิ่งที่ถูกจดจำมีเพียงตัวผู้กระทำผิด สังคมก็อาจได้เพียงรายชื่อบุคคลเพิ่มขึ้นอีกหนึ่งชุด หากสิ่งที่ถูกจดจำคือวิธีเอาตัวรอด ผู้คนก็อาจมีเทคนิคในการใช้ชีวิตเพิ่มขึ้นอีกเล็กน้อย แต่หากสิ่งที่ถูกจดจำคือเงื่อนไขที่ทำให้ผู้คนจำนวนมากต้องอยู่กับความเสี่ยงเป็นเวลานาน บางทีความทรงจำอาจเริ่มทำหน้าที่มากกว่าการระลึกถึงอดีต บางที สิ่งที่น่ากลัวที่สุดของสังคมไทยอาจไม่ใช่การไม่มีบทเรียน แต่เป็นการมีบทเรียนจำนวนมากจนเราเริ่มคุ้นเคยกับการสูญเสียและค่อย ๆ ยอมรับว่านี่คือต้นทุนปกติของการมีชีวิตอยู่ร่วมกัน

.....

ผู้เขียน

วิสุทธิ์ เวชวรารณณ์ นักวิจัย

ฝ่ายวิจัยและส่งเสริมวิชาการ ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร

บรรณานุกรม

Beck, U. (1992). Risk Society: Towards a New Modernity. Sage.

Douglas, M. (1992). Risk and Blame: Essays in Cultural Theory. Routledge.